

Скорейко-Свірська І. П.,

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ХХ СТОЛІТТІ ПІД ВПЛИВОМ ЗАПОЗИЧЕНЬ АНГЛОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

У статті визначено основні причини проникнення спеціальної лексики англomовного походження до української терміносистеми науки й техніки у ХХ-му столітті, схарактеризовано загальні особливості функціонування аналізованих термінологічних одиниць у складі мови-реципієнта.

Ключові слова: науково-технічна термінологія, термінотворення, запозичення, термінологічні одиниці іношомовного походження, терміносистема, національні терміни, англomовні терміни.

В статье определены главные причины проникновения специальной лексики англоязычного происхождения в украинскую научно-техническую терминологию в ХХ столетии, проанализированы общие особенности функционирования заимствованных терминов в составе языка-реципиента.

Ключевые слова: научно-техническая терминология, заимствования, терминологические единицы иноязычного происхождения, терминотворения, национальные термины, англоязычные термины.

In the article the basic factors that influenced the penetration of the English scientific and technical terms into the system of the Ukrainian terminology in the ХХ century have been singled out; general peculiarities of the analysed lexical units functioning in the language-recipient have been characterized.

Key words: scientific and technical terminology, the formation of terminological units, borrowings, terms of foreign origin, terminological system, national terms, terminological units of the English origin.

Мова як невід’ємна складова кожної нації завжди розвивається у тісному взаємозв’язку із суспільством, у якому функціонує, адже саме в ній знаходять своє вираження досягнення у різних галузях людського життя. Зафіксувати нові поняття допомагає термінологія. Доволі часто функціонування терміносистем пов’язане з входженням до їхнього складу лексичних одиниць, запозичених з інших мов.

Іношомовні джерела збагачували українську мову впродовж усього процесу її історичного розвитку. Науково-технічна термінологія є однією з найбільш насичених іношомовними компонентами національних терміносистем, тому дослідження в цій галузі були й залишаються актуальними: наукові доробки багатьох вітчизняних учених (Т. Р. Кияка, І. М. Кочан, Т. Й. Лещука, О. А. Лисенко, А. О. Ніколаєвої, Т. І. Панько та ін.) присвячені вивченню термінологічних одиниць чужомовного походження у складі української терміносистеми науки й техніки. Метою нашого дослідження є здійснити загальну характеристику особливостей формування української науково-технічної термінології під впливом запозичень англomовного походження впродовж ХХ століття – періоду, коли процес проникнення англiзмів до складу вітчизняної лексичної системи значно активізувався.

Перш за все, варто зазначити, що домінантними способами термінотворення в галузях науки й техніки з почерговим превалюванням того чи іншого практично завжди були (і залишаються нині) два основних шляхи: творення термінів з ресурсів національної мови та використання іношомовної спеціальної лексики (у тому числі й англomовної) для позначення основних понять.

На початкових етапах проникнення до складу української мови (до ХVІІІ ст.) англomовні науково-технічні терміни використовували переважно в термінології морської справи (*бімс* < *beams*, *бриг* < *brig*, *вельбот* < *whale-boat*, *кільблок* < *keelblock* та ін.). А вже з ХVІІІ ст. і надалі спеціальна лексика, запозичена з англійської мови, починає поступово відігравати вагомий роль у формуванні текстильної, будівельної, металургійної та інших галузей. Так, впродовж ХVІІІ-ХІХ ст. активна діяльність англійських учених Дж. Ватта, Дж.-П. Джоуля, Дж.-К. Максвела, В. Ніколя, М. Фарадея, наукові відкриття яких були названі на їхню честь (*ват* < *Watt*, *джоуль* < *Joule*, *максвел* < *Maxwell*, *ніколь* < *Nicol*, *фарад* < *Faraday*), еволюційні перетворення у сфері техніки, значне вдосконалення процесу виробництва на території англomовних держав (створення першої прядильної машини “Дженні” < “*Jenny*” та машини для виготовлення вовняної пряжі *мюль* < *mule*, отримання патенту на метод *мерсеризації* < *mercerisation*, винайдення *елеватора* < *elevator*, *хедера* < *header*, *хонера* < *hopper*, *скрепера* < *scraper* та багатьох інших пристроїв) – усі ці чинники стали могутнім поштовхом до збільшення частотності використання англomовної фахової лексики для позначення нових явищ і понять в українській мові.

У ХХ ст. два напрями термінотворення в українській науково-технічній термінології – “національний” і “міжнародний” – проявилися в роботі Інституту української наукової мови (ІУНМ), створеного в 1921 р. Діяльність цього закладу сприяла активному розвитку досліджуваної терміносистеми: завдяки спільним зусиллям мовознавців і фахівців, що об’єдналися в ІУНМ, уперше в історії вітчизняної науково-технічної термінології було здійснено спробу ввормування наукової, технічної та виробничої терміносистем на наукових засадах; було видано щонайменше 24 термінологічних словники, низку словникових проектів із різних галузей науки, техніки та виробництва. 1921–1933 рр. згодом було названо “золотим десятиріччям” розвитку української термінології.

Основною ж концепцією тогочасного термінотворення було використання насамперед внутрішніх ресурсів мови: пошук народного терміна, створеного за україномовними законами, акцент на національному спрямуванні розвитку терміносистеми з метою інтелектуалізації нації, збагачення її наукового потенціалу. Очевидним було прагнення уникати запозичень з інших мов (часто навіть для термінів латинського та грецького походження намагалися підшукати українські паралелі, наприклад: *рефлектор* – *відбивач*, *антена* – *ловичка*). Але оскільки цілковито відкинути міжнародну термінологію практично неможливо, то чужомовні терміни продовжували так чи інакше проникати до системи української науки й техніки. Запозичені лексеми нерідко ставали єдиними назвами

спеціальних наукових понять, що забезпечувало одну з найважливіших ознак терміна – однозначну відповідність наукового поняття та його найменування [5, с. 433].

Отже, незважаючи на превалювання власно-мовної орієнтації в термінотворенні в перше десятиліття ХХ ст., а особливо в період “золотого десятиріччя” розвитку української науково-технічної термінології, іншомовні терміни продовжують поповнювати лексичний склад української мови, і серед них – значна кількість спеціальної лексики англословного походження, а саме: *баретер* (< *barreter*) – стабілізатор сили струму [2], *браунінг* (< *browning*) – система автоматичної вогнепальної нарізної зброї [8, с. 118], *бустер* (< *booster*) – пристрій для збільшення потужності механізму [2], *когерер* (< *coherer*) – прилад, який застосовували в перших радіоприймачах як детектор [2], *комбайн* (< *combine*) – агрегат, який складається з робочих машин, що виконують повний цикл виробничих операцій обробки матеріалу або продукції [8, с. 366], *контейнер* (< *container*) – стандартний пристрій для перевезення вантажів, пристосований для механічного завантаження й розвантаження [8, с. 377] та ін. Основна причина входження англійської лексики залишалася незмінною: англізми запозичували як номінанти нових понять, явищ, що походили з англословних країн.

Починаючи з середини 30-х років ХХ ст., виразним стає вплив російських термінологічних традицій на розвиток вітчизняної науково-технічної термінології: значну частину питомих лексичних одиниць замінено не міжнародними відповідниками, а російськими національними термінами (*мур* замінили на *кладку*, *пробівку* – на *пробірку*, *мастило* – на *змазку* і т. ін.). Російськомовні терміни вживали не тільки замість українських народних лексем, а й навіть на місці інтернаціоналізмів, які українська термінологія запозичила без посередництва російської (*арсен* перетворився на *миш’як*, *силіцій* – на *кремній*, *меркурій* – на *ртуть* й ін.) [4, с. 29-32].

У 40–50-ті роки ХХ ст. розвиток української науково-технічної термінології, як і розвиток інших національних терміносистем, був тимчасово зупинений, термінологічні словники друкувалися поодинокими виданнями. У 50-60-ті роки ХХ ст., незважаючи на популяризацію та широке впровадження російськомовної спеціальної лексики в українську мову, термінологічна діяльність вітчизняних учених помітно поживається: Президією Академії наук УРСР створено Словникову комісію, яка першочергово займалася визначенням базових принципів укладання термінологічних словників; виникають термінологічні центри; прогрес у науці й техніці зумовлює появу численних видань українською мовою (у тому числі й словників), які мали сприяти впорядкуванню та нормалізації української термінології [3, с. 9; 7, с. 16; 9, с. 9].

У цей час науково-технічний прогрес в англословних країнах спричинює виникнення чималої кількості наукових понять і технічних інновацій, які поступово проникають у відповідні галузі вітчизняної терміносистеми науки й техніки. Зокрема, у післявоєнний період запозичено такі лексичні одиниці англословного походження, як *барн* (< *barn*) – одиниця ефективного перерізу процесів зіткнення атомних або ядерних частинок [8, с. 96], *бридер* (< *breeder*) – ядерний реактор-розмножувач [2], *віндрюер* (< *windrower*) – жниварка комбайна, яку іноді застосовують для роздільного збирання сирих або недозрілих хлібів, що їх залишають у рядах для досушування чи дозрівання [8, с. 141], *рутер* (< *rooter*) – машина для розпушування кам’янистих і твердих ґрунтів [2], *фіберглас* (< *Fiberglass*) – просочене пластиком скловолокно [2] та ін.

Варто зазначити, що впродовж 50-60-х років ХХ ст. до української термінології було запозичено низку англословних науково-технічних лексичних одиниць, створених в англійській мові ще до 40-х років ХХ ст., а саме: *бел* (< *bell*) – електроакустична одиниця [8, с. 100], *бульдозер* (< *bulldozer*) – будівельна землерийно-транспортна машина [2], *гетер* (< *getter*) – газопоглинач в електронних лампах [8, с. 167], *думпер* (< *dumper*) – самоскидна машина, якою перевозять на невелику віддаль сипкі вантажі [8, с. 243], *нікан* (< *pick-up*) – невеликий вантажопа-сажирський автомобіль із відкидними сидіннями вздовж бортів [2], *сельсин* (< *selsyn*) – електрична машина для дистанційної передачі інформації про кут повороту вала іншої машини [2], та ін. На нашу думку, певну хронологічну непослідовність у запозиченні іншомовних назв (разом із новими явищами, які вони номінують) можна пояснити насамперед політичною ситуацією, яка панувала в Україні на той час, та сповільненим розвитком окремих вітчизняних науково-технічних галузей у момент історичної появи відповідних англословних термінів на території мови-джерела.

У 70-80-ті роки ХХ ст. у системі термінотворення української науково-технічної термінології продовжував домінувати вплив російської мови, унаслідок чого відбулося часткове занедбання національних термінологічних традицій. Незважаючи на вороже ставлення радянської влади до капіталістичних країн, технічні винаходи та наукові відкриття, здійснені в цей час там, з різною частотністю поступово проникають в українські галузі науки й техніки. Серед англословних запозичень означеного періоду можна виокремити, зокрема, такі, як *грейдер* (< *grader*) – землерийна машина для вирівнювання ґрунтових доріг, спорудження зрошувальних каналів і т. ін. [8, с. 191], *ґридлик/ґридлік* (< *gridleak*) – спеціальна деталь електронної лампи [2], *квасари* (< *quasars*) – інтенсивні джерела радіовипромінювання [2], *мазер* (< *maser*) – генератор радіохвиль надвисокої частоти [2], *нортрон* (< *Northron*) – автоматичний ткацький верстат [5, с. 422], *плеєр* (< *player*) – магнітофон для відтворення магнітного запису [8, с. 543], *реформінг* (< *reforming*) – спосіб перероблення нафти [2], *твістоп* (< *twistor*) – магнітостриктійний елемент, який застосовують у пристроях автоматики й обчислювальної техніки [8, с. 663] та ін.

Від початку 90-х років ХХ ст., відколи Україна є незалежною державою, термінологічна праця в ній помітно активізувалася, відбулася інтенсифікація розвитку й оновлення національних терміносистем загалом і терміносистеми науки й техніки зокрема. У цей період науково-технічного прогресу, осередком якого є англословні країни, виникає чимало нових явищ і понять, для номінації яких вживається англословна лексика. Становище англійської мови як мови міжнародної зумовлює використання англословної термінології навіть у тих випадках, коли батьківщиною наукових відкриттів і технічних інновацій є інші країни (наприклад, Японія).

Кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. збагатив українську науково-технічну термінологію численними запозиченнями з англійської мови, особливо в галузі інформатики, програмування й обчислювальної техніки, а саме:

interleaving (< *interleaving*) – метод прискорення доступу до мікросхем динамічної оперативної пам'яті [1, с. 278], *модем* (< *modem*) – пристрій, який перетворює цифрові сигнали на аналогові аудіосигнали [1, с. 337], *рендеринг* (< *rendering*) – процес побудови й відображення графічної сцени або тривимірного об'єкта за його описом [1, с. 436], *роутер* (< *router*) – апаратно-програмний пристрій, який фізично об'єднує разом дві або більше комп'ютерних мереж [1, с. 445], *спулер* (< *spooler*) – пристрій, який приймає дані й обробляє їх у фоновому режимі [1, с. 483] та багато інших.

Отже, становлення та розвиток української науково-технічної термінології у ХХ столітті безпосередньо пов'язані як із використанням питомих ресурсів, так і з входженням іншомовної спеціальної лексики. Особливо інтенсивно термінологічні лакуни заповнювалися англійськими термінами: прогрес у науці, відповідних галузях техніки й виробництва на території мови-джерела, запозичення номінацій унаслідок відсутності питомих еквівалентів, інтернаціоналізація терміносистеми, “мода” на іншомовні лексеми – чинники, домінуючі в процесі запозичення англійських вітчизняною терміносистемою науки й техніки.

Серед перспективної тематики подальших досліджень – визначення особливостей освоєння запозичень англійського походження в українській мові як мови-реципієнти, які проникли до вітчизняної науково-технічної терміносистеми в ХХІ столітті.

Література:

1. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування / [уклад. : Е. М. Пройдаков, Л. А. Теплицький]. – [2-ге вид., допов. і доопрац.]. – К. : СофтПрес, 2006. – 824 с.
2. Голдованський Я. Словник англійських слів [Електронний ресурс] / Ярослав Голдованський. – Режим доступу: <http://www.slovnuk.lutsk.ua/> – Заголовок з екрану.
3. Комова М. В. Українська термінографія (1948-2002) : бібліограф. покажчик / М. В. Комова. – Львів : Ліґа-Прес, 2003. – 112 с.
4. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія: історія і сьогодення / Г. Наконечна. – Львів : Кальварія, 1999. – 110 с.
5. Новий словник іншомовних слів : близько 40 000 слів і словосполучень / [Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк]; за ред. Л. І. Шевченко. – К. : АРІЙ, 2008. – 672 с.
6. Пілецький В. І. Сучасний український термін (проблеми збереження національномовної самобутності) / В. І. Пілецький // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2004. – Вип. 34, ч. 1. – С. 428-437.
7. Симоненко Л. О. Інститут української наукової мови (до 85-річчя від дня заснування) / Л. О. Симоненко // Українська мова. – 2006. – № 4. – С. 8-16.
8. Сучасний словник іншомовних слів : близько 20 000 слів і словосполучень / [уклад. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, НАН України. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
9. Ярошевич І. А. Українська морфологічна термінологія ХХ – поч. ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / І. А. Ярошевич. – К., 2008. – 20 с.